

Спиноза

Спинозини преци су из Шпаније, због прогона, отишли у Португалију, а затим у Холандију. Отац Михаел је у неколико наврата био председник јеврејске заједнице у Амстердаму. Желео је да му син, који је био веома надарен, постане рабин. У седмогодишњој јеврејској школи млади Барух (латински: Бенедикт), у преводу Благословени, проучавао је Тору, Талмуд и Кабалу, као и Мајмонида. Изузетно добро је знао хебрејски језик, што ће му помоћи у критичком приступу проучавању Библије. Пошто је дошао до уверења да је Библија препуна нејасности, недоследности и противречности, то је саопштио пријатељима, а они су о томе обавестили рабине. У јавности су почели да се шире гласине да је безбожник и отпадник, па га је неки јеврејски фанатик лакше повредио, покушавајући да му зарије нож у леђа. Имао је 24 године када су га амстердамски рабини проклели и прогнали. Велика екскомуникација значила је потпуни раскид са синагогом и јеврејским народом. Спиноза се повукао на село, где је живео крајње повучено, да би после 13 година дошао у Хаг. Живео је од глачања сочива за наочаре, микроскопе и телескопе. Био је задовољан скромним, тихим животом. Иако је стекао славу за живота, према њој је био равнодушан. Одбио је позив кнеза да преузме професуру у Хајделбергу, где би имао највишу слободу филозофирања, али у границама признате религије. „Нејасно ми је до којих граница досеже слобода филозофирања“, одговара Спиноза. „Ја сваког остављам да живи по свом нахођењу и да како хоће гради себи срећу, само нека мени допусти да живим за истину.“ Упркос повученом животу, био је ангажован мислилац. Стекао је и међу хришћанима глас атеисте након објављивања *Теолошко-политичке расправе*. Најгоре могуће погрде упућивали су многи на његов рачун, што је био повод да он резигнирано прокоментарише: „Ко се труди да ствари природе појми као учењак, а не да их само зачуђено посматра као каква луда, биће од свих сматран јеретиком и богохулником.“¹¹ Залагао се за слободу мишљења и верску толеранцију. Постхумно је објављена његова *Етика*, само са иницијалима (без података о издавачу и месту издања).

Картезијанизам је Спинози пружио идеал методе, као и уверење да треба истраживати само делатне а не и финалне узроке. Посебан утисак на њега оставио је Декартов онтолошки доказ. С правом се може рећи да је Спиноза свој монизам иградио под утицајем Декартове дефиниције супстанције. Пантеизам је логична последица

¹¹ У потоњем времену биће и оних који ће испољити велико дивљење према Спинози. Тако Лесинг тврди да „осим Спинозине не постоји ни једна друга филозофија“, Новалис га описује као „Богом опијеног човека“, а Шлајермахер говори о светом Спинози, уверен да је овај био испуњен Светим духом.

његовог младалачког уверења да је филозофски неодрживо веровање у персоналног оностраног Бога. Инспирацију за идеју о Богу као бесконачном бићу које се изражава у свету, а ипак у себи обухвата свет, могао је добити читањем јеврејских мистичких и кабалистичких писаца, али треба нагласити да је Спиноза био ненаклоњен мистицизму (за јеврејске мистике каже да су „малоумни кабалистички шарлатани“). У формулисању својих филозофских идеја искористио је Брунову разлику између *natura naturans* (природа која ствара) и *natura naturata* (створена природа). За живота је објавио само два списа: излагање Декартових *Принципа филозофије* у „геометријској форми“ и *Теолошко-политичку расправу* (анонимно).

Спиноза је сматрао да свака дефиниција изражава јасну и разветну идеју. Он тврди да је „свака дефиниција, или јасна и разветна идеја, истинита“. Ако се разум ограничи на то да дедукује логичке импликације јасних и разветних идеја, он не може да грешити. Следећи Декартов идеал математичке извесности, Спиноза је веровао да је могуће на геометријски начин изложити систем филозофије, и то тако да се притом не ослони на било какву претпоставку или хипотезу која би се могла потврдити искључиво прагматички или емпиријски. Исправан ред филозофске аргументације захтева да пођемо од оног што је онтолошки и логички прво, од божанске суштине или природе, и да потом напредујемо даље преко логички дедукованих ступњева. Он критикује оне за које божанска природа није прва у сазнању, већ последња у реду сазнања, оне које полазе од предмета чула.²

Спиноза је принуђен да у дефинисању употреби онтолошки аргумент, јер иначе Бог не би био први у реду идеја, као и да избаци случајност из космоса, да би подвео узрочну зависност под логичку. Ако је узрочна зависност свих ствари од Бога сродна логичкој зависности, тада нема места ни слободном стварању, ни случајности у свету материјалних ствари, па ни људској слободи.³

У својој *Етици* Спиноза прибегава геометријској форми излагања. Испитује најпре Бога или природу, онда људски дух, а затим афекте, који су узрок човековог ропства, као и начин човековог ослобођења. Он најпре наводи дефиниције и аксиоме, па онда из њих изводи све остало, на синтетички и дедуктиван начин.

² Подсетимо да Тома Аквински и Декарт не полазе од Бога, нити сматрају да се коначне ствари могу дедуковати из Бога.

³ Ми мислимо да су наши поступци слободни зато што не знамо њихове одређујуће узроке: Свесни смо својих жеља и хтења, те мислимо да смо се слободно за њих определили, али не и узрока који иза њих стоје.

Спиноза истиче да је неопходно, да би се сазнала нека ствар, да се зна њен узрок. Супстанција је „оно што је у себи и помоћу себе се схвата; чији појам не зависи од појма друге ствари од кога би морао бити образован“. Оно што се може сазнати помоћу самог себе не може имати спољашњи узрок. Супстанција је *causa sui*, „узрок самог себе“. Самим тим суштина супстанције укључује њено постојање. „Под узроком самог себе разумем оно чија супстанција садржи у себи постојање и чија природа се не може схватити другачије него као постојећа.“ Имамо јасну и разговетну идеју супстанције, и у тој идеји опажамо да постојање припада суштини супстанције. Дакле, сходно онтолошком доказу за постојање Бога, из саме дефиниције супстанције може се закључити њено постојање.

Важно је приметити да ако је супстанција сама свој узрок, њена суштина се не састоји само у постојању него и у делању. Ако супстанција не би била делатна, читав свет би био умртвљен. Супстанција је исконска активност, ефицијентна узрочност. Спиноза истиче да постоји само једна вечна бесконачна супстанција – Бог или природа.

Да је супстанција коначна, била би ограничена неком другом супстанцијом, исте природе, тј. супстанцијом која има исти атрибут. Али не може бити две или више супстанција које поседују исти атрибут. Ако би супстанција била ограничена и коначна, на њу би могло да се делује, могла би бити резултат неког спољашњег узрока, те не би била схватљива помоћу себе.

Бесконачна супстанција мора поседовати бесконачно много атрибута. Спиноза каже: „Под Богом разумем апсолутно бесконачно биће, тј. супстанцију која се састоји од бесконачног броја атрибута, од који сваки изражава вечну и бесконачну суштину.“ Та бесконачна супстанција је недељива, једна и вечна.

Ако би Бог био различит од природе и ако има других супстанција осим Бога, Бог не би био бесконачан. Ако је Бог бесконачан, не може бити других супстанција. „Што год постоји, постоји у Богу, и ништа не може да постоји или да се схвата без Бога.“ Човек зна само два Божија атрибута: мишљење и протежност. Атрибути су вечни, непроменљиви. Спиноза дефинише атрибут на следећи начин: „Под атрибутом разумем оно што разум опажа да сачињава суштину неке супстанције.“ На другом месту каже: „Под атрибутом разумем потпуно исто што и за супстанцију, једино с том разликом што се атрибут назива тако у односу на разум који супстанцији приписује једну овако одређену природу“.

Док сваки атрибут открива једну страну супстанције, сви скупа сачињавају и изражавају њено јединство. Важно је истаћи да атрибути објективно припадају супстанцији. Атрибути нису пука субјективна гледишта нашег разума на биће супстанције, која је по себи једна, проста, недељива. Иначе би Спинозина филозофија наликовала на акосмички пантеизам индијске и елејске филозофије, у којој је свет илузија. Спиноза хоће да утврди јединство супстанције у множини самих реалних ствари света, да покаже како су реалне ствари света делови једног и истог општег бића.

Из сваког атрибута произилази бесконачно много модуса. Под модусом треба разумети „стање супстанције, или оно што је у другоме, помоћу чега се и схвата.“ Коначни духови су модуси Бога под атрибутом мишљења, а коначна тела су модуси Бога под атрибутом протежности. Модуси су проста тела, односно идеје о тим телима. Модуси су спољашњи и акцидентални изражаји супстанције.

За разлику од бесконачног, неограниченог Бога, свака одредба значи ограничење, негацију, што је неспојиво са појмом узрока себе. „Облик је чиста негација а не нешто позитивно; јер сасвим је јасно да материја узета у својој целини и као неодређена, не може имати никакав облик, пошто облик припада само ограниченим и коначним телима.“ За разлику од старих Грка, који су облик надређивали оном безобличном, хаотичном, Спиноза тврди да одређеност, ограниченост или коначност представљају недостатак или несавршеност.

Спиноза сматра да што је нешто савршеније, утолико је стварније. Бог као потпуна и апсолутна савршеност јесте најстварнији, тј. јесте апсолутна стварност. Као што је у погледу простора бесконачна, супстанција је што се тиче времена вечна, као и невидљива.

Проблем односа субјективне и објективне сфере Спиноза решава тиме што тврди да су ред идеја и ред узрока исти: „Ред и веза идеја су исти као ред и веза ствари.“ Будући да су мишљење и протежност атрибути једне исте супстанције, постоји савршена кореспонденција између тела и идеја, али не и њихова непосредна зависност. Тело утиче на друго тело, као и идеја на другу идеју, али не и тело и идеја међусобно.

Да прелаз од бесконачног ка коначном не би био сувише нагао, Спиноза уводи бесконачне и вечне модусе. Постоје три бесконачна модуса: апсолутно бескрајан разум у мишљењу, кретање и мировање у протежности (непосредни бескрајни модуси) и изглед целокупног универзума, који, иако се мења на бесконачно много начина, ипак

остаје исти“ (посредан бескрајни модус). Први бескрајни модус обухвата скуп свих идеја, други скуп свих телесних ствари, а трећи целину света.

Из *natura naturans* (супстанција и атрибути) нужно се рађа целокупна *natura naturata* (бескрајни и коначни модуси). Посматрана са становишта разума, *natura naturans* представља једно и јединственост, док *natura naturata*, посматрана са становишта чула, значи мноштво и разноликост. Али ипак између ове две природе постоји потпуно јединство.

Спиноза заступа позицију апсолутног детерминизма. Оно што је случајно нема узрок, па не може да постоји. „Ствари нису могле бити произведене од Бога ни на који други начин и никаквим другим редом него што су биле произведене.“ Бог производи ствари нужно, у смислу да не би могао а да их не узрокује. Спиноза тврди да је једино Бог слободан (јер постоји на основу нужности сопствене природе, која је у свом деловању одређена сама собом). Нужна или принуђена је она ствар коју нешто друго одређује. Бог ипак није слободан у смислу да су му отворене могућности да уопште не створи овај свет или ствари које је створио. За разлику од монотеистичког становишта, Спиноза тврди да Бог не дела из слободе воље. Богу се, зато што није личност, не може приписати самовоља. Спиноза је изричито против антропоморфизма. Алудирајући на чувену Ксенофанову критику антропоморфних представа, он каже: „Када би један троугао могао говорити, он би рекао да је Бог троугласт, а један круг да је божја природа округла.“

Погрешно је веровати да Бог има разум и вољу као људи. Ако бисмо говорили о Божијем разуму и вољи, морали бисмо да истакнемо да се суштински разликују од људских. Стварни разум и воља спадају у створену природу, а не у природу која ствара. У Богу разум и моћ падају уједно; идеје ствари не могу постојати пре ствари. За разлику од хришћанског теизма, по коме божанске идеје претходе стварима, код Спинозе Бог „ствара“ истовремено са идејама и реалне ствари, и то потпуно независно од идеја. Док је у теизму божански разум самосвестан а Бог личност, дотле је Спинозин апсолутни разум потпуно безличан. На крају *Етике* Спиноза искључује из божанског разума и афекте, свдећи тај разум на чисте идеје.

Ако посматрамо природу као *natura naturata*, морамо схватити да је дати модус узрокован претходним модусом, и тако у бесконачност. Постоји бесконачан ланац појединачних узрока. С друге стране ланац коначних узрока логички и онтолошки зависи од природе посматране као *natura naturans*. Природа се нужно изражава у модификацијама, те је она иманентан узрок свих својих модификација или модуса.

„Бог је унутрашњи а не прелазни узрок свих ствари“, јер све ствари постоје у Богу. Али то не значи да Бог постоји независно од модуса и да може да се уплиће у ланац коначних узрока. Спиноза тврди да појединачне ствари не могу да постоје независно од природе и отуда их природа све узрокује.

Елиминација финалног узрока у вертикалном аспекту значи да *natura naturata* (систем модуса) следи из *natura naturans*. У хоризонталном аспекту сваки дати модус и догађај могу да се опишу делатним узроком, делатношћу других модуса. Ако се посматра метафизички аспект, пажња је управљена на логички приоритет *natura naturans* у односу на *natura naturata* (пантеизам), а ако се посматрају само узрочне везе између елемената модалног система поставља се програм за физикална и психолошка истраживања (натурализам).

По Спинози, у стварности постоји само један ред, иако га можемо схватати на два начина. „Ред и веза идеја исти је као и ред и веза ствари.“ Захваљујући упоредности два божанска атрибута, мишљења и протежности, Спиноза избегава Декартов проблем интеракције духа и тела. Наиме, дух и тело су тек два аспекта исте ствари. Он критикује Декарта због учења (које не почива на јасности и развојности) о жлезди *glandula pinealis* (епифиза), у којој се наводно одиграва интеракција између човекове воље и покрета тела.

По Спинози, дух је идеја тела, двојник под атрибутом мишљења модуса протежности (тела). Дух је само унутрашње опажања снаге природе. Ми смо способни за то опажање јер смо и сами део природе. Постоји и идеја духа, јер људско биће може да образује идеју о властитом духу. Човек поседује самосвест.

Следећи Декарта, Спиноза је елиминисао финалну узрочност. Нема смисла рећи да Бог дела „у свим стварима ради добра“. Људска бића делују имајући у виду одређен циљ, те сходно властитом понашању тумаче природу. Они сасвим непримерено суде о природи према сопственој природи. Уображавају да су ствари које су корисне за њих створене од надљудске силе управо ради њих. Склони су да непогоде у природи тумаче као Божију казну. Оспоравајући такав поглед на природу, Спиноза истиче да је тако могло да се мисли само док математика, која се не бави финалним узроцима, није пружила друго мерило истине.

Занимљиво је да Спиноза тврди да има јасну идеју о Богу као што има јасну идеју о троуглу. Упркос свом пантеизму, Спиноза није емпиријску природу

поистовећивао с Богом, већ пре природу која као бесконачна супстанција стоји иза пролазних модуса.⁴

Истинска метода сазнања не може се створити издвојено и независно од метафизике. Декарт и Бекон су првенствено водили рачуна о откривању истина које су од практичне користи, а занемарили су да је крајњи циљ истинског сазнања досезање последњих суштина и првих узрока свих ствари. Насупрот интелектуализму Бекона и Декарта, морализам је срж Спинозине филозофије. Док су Бекон и Декарт наступали као реформатори људског мишљења и превазиђених начина сазнања, Спиноза је желео да преобрази и људске обичаје, навике и поступке. Циљ сазнавања закона природе није да човек живи удобније, него што је могуће у већем складу са свеопштим поретком ствари, да појединцу омогући унутрашње задовољство и мир, највећу срећу и блаженство.

Људска бића би била поштеђена многих несрећа и патњи када би схватила да једино љубав према вечној и бескрајној ствари испуњава душу чистом радошћу и ослобођа је од сваке жалости. Највише добро је љубав према вечној и бесконачној ствари, а она се рађа из сазнања јединства које дух има са целокупном природом. Достицање највишег добра захтева да се сазна природни поредак ствари.

Истинска метода је средство, обавезно и једино поуздано, које помаже да се вечна и бескрајна природа упозна у њеном суштаству, да се пробуди љубав према њој и да се на тај начин постигне највиша срећа. У *Расправи о побољшању разума* Спиноза каже да постоје 4 ступња сазнања: на основу чувења (нпр. знање о томе када сам се родио, на основу сведочанства других), чулно опажање (из нејасног и конфузног искуства); сазнање у коме се суштина једне ствари изводи из суштине друге ствари, али не сасвим адекватно; нека ствар се опажа самом њеном суштином или сазнањем најближег узрока (у математици).

Човек који је доспео само до ова два прва ступња (неадекватног) сазнања лишен је подршке разума, те остаје роб уобразиље и страсти и подложен је заблудама. Трећи ниво је дискурзивно мишљење. Ту се из последице закључује узрок. Човек прелази уске границе своје појединачности, окреће се природи и кроз сагледавање узрочне повезаности почиње да схвата вечне и нужне законе, те упознаје свеопшти поредак универзума. Али ни разумско сазнање није у потпуном смислу адекватно, јер се

⁴ У одбрану свог пантеистичког учења Спиноза се позива на речи апостола Павла о Богу: „Јер у њему живимо, и крећемо се, и јесмо“ (Д. ап. 17, 28).

помоћу њега не долази до крајњих истина, па самим тим ни до савршенства или највишег добра.

Тек четврти ниво сазнања, код којег се „ствар поима самом њеном суштином или сазнавањем њеног најближег извора“ обезбеђује истинску адекватност. Док на трећем нивоу човек не зна да зна, нити како зна, на четвртом зна да зна, и то са извесношћу. Посредством интуиције човек продире до последњих суштина, које сада захвата и сагледава у њиховом тоталитету. Интуитивним сазнањем се остварује јединство људског духа са целокупном природом. Док су прва два ступња везана за свакодневни живот, друга два означавају теоријско сазнање.

Што се тиче методе, Спиноза каже да за истинском методом не треба трагати, јер је она већ присутна у разуму и дата је у његовим моћима интуитивног сазнања. Метода и истина су дате заједно и истодобно.

Спиноза заступа становште паралелизма бића и мишљења; свакој ствари у свету одговара одређена идеја у људском мишљењу, која представља њену адекватну суштину. Истинита идеја је различита од свог предмета, али је неодвојива од њега, јер сачињава његову суштину. Пошто је за истину о некој ствари неопходно и сасвим довољно имати њену идеју, Спиноза је сматрао да је истинска метода усмерена на стицање и разматрање идеја. Метода је ход људског разума кроз идеје, истине и суштине. Пошто се превасходно бави идејама, метода упућује пре свега на унутрашња размишљања, те није „ништа друго него рефлексивно сазнање или идеја идеје“.

Поред сазнања идеје о најсавршенијем бићу (бићу узетом у његовом тоталитету) и поред извођења из те идеје свих осталих идеја по утврђеном реду, Спиноза је својој методи ставио задатак и да истините идеје издвоји од свих других представа. Главно својство истинитих идеја је да су јасне и разговетне. Јасне и разговетне идеје су творевине чистог духа, а не случајних покрета тела, те су услед тога просте, или су састављене из оних које су сасвим просте. Спинозина метода је оперисала искључиво са простим идејама. Истините идеје су, за разлику од осталих представа, потпуне и довршене, тј. на адекватан начин изражавају свој предмет.

Неадекватне идеје су фиктивне, лажне и сумњиве. Адекватно сазнање посматра ствари у целини, док их неадекватно сазнање посматра делимично. Једну исту ствар можемо посматрати или са временског гледишта, као појединачну ствар, која траје, која је случајна, или са гледишта вечности, као ствар која је део целине, која је вечна и нужна. Чула и имагинација посматрају ствари на први начин, те је њихово сазнање неадекватно, а разум и интуиција на други начин.

Заблуде су спољашње људском разуму, насупротив истини која је унутрашња. Заблуда је резултат човекове инертности и пасивности. Спиноза оповргава Декартово становиште да заблуда настаје услед дискрепанције разума и воље, показујући да воља није нешто од разума одвојено, да се воља састоји у самој афирмацији и негацији, стављању и негирању представа разума, а није жудња за стварима; пошто слободне воље нема, то нема ни воље као засебне моћи поред разума.

За Спинозу воља и разум нису ништа друго него појединачна хтења и идеје. Пошто су појединачно хтење и идеја једно исто – и воља и разум морају бити једно исто. Сувише апстрактно поимање ствари нужно доводи до збрке у мишљењу. Универзалије и апстрактни појмови су најчешће нереални, неадекватни и конфузни. И језик може бити извор заблуда.

Заблуда је производ имагинације, а истина разума. Уобразиља је стање трпљења, подстичу је спољашње ствари које у њој изазивају недовршене, непотпуне и издвојене идеје, док је разум делатан.

Интуитивно сазнање пружа истине не само о појединачним стварима, него и о бићу у његовом тоталитету, тако да обезбеђује човеку спокојство и трајну срећу. У интуицији се одиграва чисто интелектуално спајање људског духа са целокупном природом, а не некаква надумна мистичка екстаза. Интуиција је и за Спинозу, као и за Декарта, сасвим природна логичка операција, која је својствена људском разуму. После непосредног поимања једне истине, разум приступа извођењу читавог ланца истина. У ходу од једне ка другој истини, разум се (ослањајући се на опште принципе) искључиво држи конкретног и појединачног, јер истинито сазнање јесте сазнање појединачних ствари.

Као путоказ за постизање највишег ступња сазнања, метода усмерава разум да ствар поима или самом њеном суштином, или најближим њеним узроком. Када је ствар у себи или узрок себе, довољно је непосредно сагледавање њене суштине. Добра дефиниција најпотпуније изражава унутрашњи садржај истините идеје. А правилно дефинисање непогрешиво води ка истини. Најсавршенија је генетичка дефиниција, јер се њоме не открива само њен најближи узрок, него уједно прати и њено настајање.

У *Етици* Спиноза говори о три нивоа сазнања: мњење или машта, разум и интуиција. Спинозина концепција геометријске метафизике се повезује са претпоставком непосредног увида, који треба да буде изражен у метафизичким дефиницијама и аксиомима.

Емпиријско знање није знање у пуном смислу речи, пошто увек остаје хипотетичко. Оно је изражено или у сингуларним судовима или у општим судовима на основу индуктивног уопштавања. Сазнање суштинских повезаности може да буде дискурзивно или интуитивно. Дискурзивно знање, које приписује разуму, почива увек на општим принципима, чијом помоћу се објашњавају чињенице. Дискурзивно сазнање је увек посредовано општим принципима.

Општи принципи на којима почива разумско сазнање нису добијени искуственим уопштавањем, већ су независни од искуства. Интуитивно сазнање је увид у тоталитет стварности, тј. у апсолутну бесконачну супстанцију. Интуитивно сазнање је темељ метафизике. Интуитивно сазнање апсолутно бесконачне супстанције као тоталитета стварности не може се извести из некаквих заједничких појмова. Није посредовано општим начелима, него је непосредно. Специфичност интуитивног сазнања показује се нарочито у томе што не почива на предствима објекта у свести, који је различит од субјекта, већ је идентификација субјекта са објектом. Интуиција је „непосредно сједињење са самом ствари“. „Наш дух има, уколико себе и тело сазнаје под формом вечности, нужно сазнање Бога и зна да је он у Богу и да бива од Бога појмљен.“ Ако се Бог или апсолутно бесконачна супстанција схвата као тоталитет свег бића, тада сазнање супстанције имплицира увид да сазнајни субјект као и свако бивствујуће припада супстанцији.

Пошто је Спиноза хтео да успостави везу између свести и материјалне стварности, морао је да постулира врсту сазнања за коју разлика распространости и свести више нема никакву улогу. Такво сазнање је интуитивно сазнање које је везано за тоталитет бића. Будући да онтолошки аргумент представља покушај да се полазећи од идеје апсолутно бесконачне супстанције докаже њена стварност, он треба да важи као експликација интуитивног знања.

Чулним сазнањем се опажају модуси, разумским сазнањем се поимају атрибути, а интуицијом схвата супстанција. Разум је у стању да ствари посматра не у односу на време, већ „под неким видом вечности“. Идеја која је истинита није ни у ком случају субјективна или „индивидуална представа“, већ објективна или „апсолутна и рационална суштина једне ствари“. Истина је израз потпуног слагања мишљења и стварности. У позадини такве концепције истине стоји строги паралелизам мишљења и бића.

Спиноза нема естетику због негативног става према чулном сазнању и машти. „Лепота није својство посматраног предмета, већ дејство у посматрачу“. Најлепша рука, посматрана под микроскопом, изгледа крајње непривлачно.

Када сазнајем неко спољашње тело преко чулног опажања ја га сазнајем само уколико оно делује на моје сопствено тело. Дух је ту пасиван, а не активан. Опажање је нејасно искуство, јер је оно знање о појединачним стварима које га на неки начин афицирају. Знам нешто о његовој природи, али немам адекватно знање о његовој природи или суштини. Реч опажање означава да дух трпи од предмета, док појам изражава делатност духа. Сазнање које је искључиво зависно од чулног опажања Спиноза назива неадекватним и конфузним.

Дух има само непотпуно сазнање како о себи самоме тако и о свом телу, као и о спољним телима, јер их перципира само помоћу идеја афекција свог тела. Дух опажа ствари кад их представља, те нема адекватно сазнање.

Ниво разума обухвата адекватне идеје и представља научно сазнање. Општи појмови су логички неопходни за разумевање ствари. Они су темељ фундаменталних начела математике и физике. Идеја протежности је јасна и разговетна идеја једне универзалне карактеристике тела. Сазнање разума је нужно истинито. Нема смисла тражити критеријум истинитости адекватне идеје ван саме те идеје. Она је сопствени критеријум. „Ко има истиниту идеју он, истовремено, зна да има истиниту идеју, и не може да сумња у истинитост ствари.“ Истина је сопствено мерило и критеријум.

Сваки систем исказа који је логички изведен из самоочигледних аксиома је нужно истинит и знамо да је истинит. Сумњати у истинитост самоочевидног исказа није могуће. Дедуктиван систем општих исказа је сазнање апстрактног карактера. Уздизањем од првог до другог нивоа сазнања прелази се са логички неповезаних утисака и конфузних идеја ка логички повезаним и јасним исказима и адекватним идејама, али се напушта конкретност чулног опажања зарад апстрактне општости.

Филозофска дедукција је дедукција општих исказа: она се бави безвременим истинама а не пролазним појединачним модусима. На основу интуитивног сазнања целокупан систем природе обухваћен је једним свеобухватним чином визије. „Интуитивно сазнање иде од адекватне идеје о формалној суштини неких Божијих атрибута до адекватног сазнања суштине ствари.“ Изгледа да је Спиноза мислио да логичка дедукција суштинске и вечне структуре природе из божанских атрибута пружа нужан оквир за сагледавање свих ствари, тј. целине природе у њеној конкретној реалности, као једног великог система узрочно зависног од бесконачне супстанције.

Дух се враћа индивидуалним стварима, али их опажа у њиховом суштинском односу према Богу а не, као на првом нивоу сазнања, као изоловане појаве.

Интуитивно сазнање праћено је највишим задовољством и емотивним испуњењем. Виђење свих ствари у Богу није нешто што се у пуној мери може остварити, већ нешто чему се дух може само делимично приближити. Интелектуална контемплација вечног и бесконачног система природе укључује и увиђање сопственог места у њој.

Спиноза излаже психологију афеката чисто теоријски, без практичног етичког циља. Психологија афеката је теоријска претпоставка етике, коју је немогуће написати без претходног познавања људских страсти. Спиноза предлаже да се човек разматра као део природе, а „људске радње и жеље онако као да се ради о линијама, површима и телима“.

У три последња дела *Етике* Спиноза настоји да пружи натуралистичко објашњење човекових осећања и људског понашања, као и да покаже начин на који се можемо ослободити робовања страстима. Спиноза је у *Етици* остварио Декартово рационалистичко гледиште да се све људске страсти могу свести на одређене идеје разума. Интелектуализовао је целокупан психички живот. Он сматра да моћ којом појединачни ентитети одржавају своје биће јесте део моћи самог Бога или природе.

Успостављање исправног моралног становишта подразумева одбацивање нижих ступњева сазнања и потпуно усмеравање на више ступњева. Спиноза истиче да људски дух или нешто ради, или нешто трпи. Ако поседује адекватне идеје, он дела; ако поседује неадекватне идеје, он трпи.

Темељно Спинозино полазиште гласи да свака појединачна ствар настоји да одржи своје биће. Моћ или „тежња“, на основу које нека ствар чини оно што чини, истоветно је са суштином те ствари. Фундаментални нагон је настојање да се опстане у сопственом бићу. Свака ствар, поготово органска, тежи да се одржи и да увећа своју моћ и активност. Та тежња за самоодржањем јавља се у организму као свесни нагон, као пожуда, те је стога пожуда основни афект. Када постанемо свесни тог нагона, он нас тера да жудимо за оним што унапређује нашу егзистенцију.

Пошто разум не захтева ништа противно природи, он захтева да свако самог себе воли, да тражи оно што му је корисно и да тежи за оним што води све већем савршенству. Основ врлине је сам напор за одржавањем сопственог бића (под вођством разума). Самоубице су немоћне духом, јер су побеђене спољним узроцима.

У људском телу настају посебна стања која се називају афектима, а која повећавају или смањују његову делатну снагу. Истовремено се слично догађа и са способношћу мишљења људског духа, који настоји да представи себи та стања. Као што се тежња ка самоодржању и самоусавршавању одражава у свести као пожуда, тако се и прелаз на више или ниже стање животне снаге или савршенства одражава у свести. Човек осећа радост када прелази у више стање, а жалост када пада на ниже стање.

Сходно томе, три основна људска афекта су: пожуда, радост и жалост. Афекте Спиноза не схвата само као нешто унутрашње, већ као наш однос према свету. Због променљивог односа нашег нагона са светом, наше биће се стално мења. Стање наше душе креће се између радости и туге. Све што поспешује исконску тежњу човека за усавршавањем буди у њему радост.

Спиноза је настојао да изведе различита осећања из основних страсти или осећања пожуде, радости и жалости. Позитивни афекти су: дивљење, љубав, нада, саосећање, захвалност, охолост, храброст, грабљивост; а негативни: мржња, страх, очајање, грижа савести, стид, малодушност, кајање, осветољубивост. Негативни афекти проистичу из афекта бола и спречене пожуде заједно са представом предмета који афекат изазива: разлика у представи изазива разлику у осећању.

Љубав је радост праћена представом спољног предмета који радост изазива, а мржња је бол праћен представом спољњег предмета који бол изазива. Оно што представљамо да доприноси задовољству, тежимо да реализујемо; све што смањује задовољство, што доприноси болу, тежимо да одстранимо.

Добрим називамо оно за чим жудимо, а злим оно од чега се одвраћамо. Не жудимо за нечим зато што је то добро, него судимо да је то добро зато што за тим жудимо. Касније Спиноза под добрим ипак разуме „оно о чему сигурно знамо да је средство да се све више и више приближавамо узору људске природе“. Будући да не постоји никакав разуман живот без сазнања, рђаво је само оно што спречава човека да усавршава свој разум. У животу је пре свега корисно да усавршавамо разум, јер из тога извире човекова срећа и мир душе (захваљујући интуитивном сазнању Бога).

Људски говор о добру и злу осуђен је на релативност. О злу као таквом, „може бити речи само искључиво с обзиром на наш разум, а не с обзиром на Божији разум“. Не може се говорити о реалном постојању зла у свету. Зло је недостатак, лишеност, *privatio*. Из логичких разлога немогуће је да постоји ђаво, јер је трајање сразмерно савршенству. Осим тога „постојаност или трајање код једног модуса мислеће ствари

јавља се само у јединству, које, проузроковано љубављу, такав модус има са Богом. Пошто је ђаволу дата управо супротност том јединству, немогуће је да постоји.“

Спиноза истиче да нису сва осећања пасивна. Има активних осећања која проистичу из духа уколико је он активан, односно уколико разумева. Једино осећања радости и пожуде могу да буду активна осећања. Она су „адекватне идеје“, изведене из духа, за разлику од пасивних осећања која су конфузне или неадекватне идеје.

Морално уздизање се састоји у ослобађању од пасивних осећања и у преобраћању пасивних осећања у активна. Морално уздизање је паралелно са интелектуалним. За разлику од схватања цркве да је Божија благодат неопходна за човеков морални и духовни преображај, Спиноза сматра да својим трудом човек може постићи интелектуални и морални напредак. Морални напредак се постиже прочишћавањем конфузних и неадекватних идеја.

Човек је изворно подстакнут „да тражи средства која ће га довести до савршенства“ и да тежи да стекне што бољу природу. Спиноза зна да је пут ка премоћи духа над осећањима, тј. пут ка слободи духа веома тежак. Али све узвишене ствари толико су тешке колико су ретке.

У природи нема ниједне ствари од које не би било друге, веће и моћније, која је способна да је разруши. Пошто је човек део природе, он је подложен тој законитости. Човек је подложен утицајима спољних узрока, чија је моћ бесконачно већа од његове. Та моћ може учинити да афекат, који човека спопадне, буде тако јак да све остале његове акције уништи.

Један афект може бити уништен или спречен само другим супротним афектом који је јачи од њега. Афект утиче на тело. Моћ ове афекције тела не може бити другачије спречена и уништена до другим телесним узроком који ће учинити да се тело стави у другу јачу и супротну афекцију.

Дух мора бити афициран другим супротним и јачим афектом да би овом супротном афекцијом тело ослободио од пређашњег афекта. Чистом вољом није могуће сузбити афекте, пошто чисте вољне моћи заправо и нема. Ако одвојимо емоцију или афект од мисли на његов спољашњи узрок, и спојимо је с другим мислима – емоција или афект према спољашњем узроку одмах ишчезава. Право средство да човек надвлада пасивне афекте у себи је да их веже са новим, свежим мислима. Друго средство да човек савлада афект, који је нејасна идеја, јесте да образује о њему јасну и разговетну идеју.

Све што је људима заједничко мора бити добро, јер све што је заједничко мора бити схваћено у адекватном сазнању. Симпатија према људима ће бити утолико већа уколико је веће нечије сазнање Бога. Афект је неадекватна представа телесног утиска, а једино пасивни афект који изазива бол одговара овој дефиницији афекта. Афект задовољства потиче из адекватног сазнања самог телесног утиска. Будући да нема ниједног телесног утиска који дух не би могао јасно и разговетно схватити, то се и наш дух може ослободити свих афеката. Пошто адекватно сазнање није ништа друго до сазнање ствари из бића Божијег, то је сазнање Бога последње и радикално средство против афеката. То сазнање чини афекте немоћним, а нас активним и слободним.

За разлику од човека, у Богу нема ни пасивних ни активних афеката, јер би то подразумевало његову променљивост и несавршеност. Само у интелектуалној љубави према Богу лежи наша слобода, као и наша срећа. Али док смо везани за тело, љубав према Богу не може бити непрестани афект, јер може бити спречен другим афектима који долазе од тела.

Иако сматра да људска душа није ништа друго него идеја људског тела, тако да њена активност траје само док има тела, те да и душа мора пропасти кад тело пропадне, Спиноза каже да дух не може бити апсолутно уништен заједно са телом, да „од њега остаје нешто што је вечно“, да иако је „немогуће да се сетимо да смо пре тела егзистирали, пошто у телу нема никаквих трагова тога, а вечност се не може дефинисати временом нити може имати икаквог односа са њим“, ми ипак „осећамо да је наш дух вечан“. Спиноза тврди: „Сигурни смо да је дух вечан уколико схвата ствари под видом вечности.“

Суштина духа састоји се у сазнању; дакле што више ствари сазнаје дух разумом и интуицијом, тим његов већи део траје.“ Ко има тело способно за врло много делатности, тај има дух чији је највећи део вечан.

Тешко је рећи шта Спиноза има у виду када говори о трајању духа без тела, али могуће је да попут Мајмонида следи Аристотелово учење о делимичној бесмртности (душа пропада, али делатни ум је вечан). У смислу трајања, карактеристичног за коначне ствари, мој дух не надживљава телесну смрт,⁵ али ако се све ствари посматрају као да нужно следе из вечне супстанције, без икаквог односа према времену, може се рећи да је моје постојање у неком смислу вечна истина. Вечност духа нема никакав однос према времену: дух је вечан управо исто толико „пре“ као и „после“ постојања

⁵ Спиноза одбацује хришћанско схватање индивидуалне бесмртности.

тела као посебног ентитета. Дух можемо сматрати нужним моментом Божије свести о себи, баш као што је интелектуална љубав према Богу моменат Божије љубави према самом себи. Дух, уколико активно схвата, јесте „вечан модус мишљења“, те сви вечни модуси мишљења „чине истовремено вечан и бесконачан Божији разум“.

Адекватно сазнање Бога уништава везу духа и тела, те се човек у стању интелектуалне љубави према Богу ослобађа везе времена и непосредно сједињује са вечним божанским бићем, (али се при том наша индивидуалност не губи). „Људску немоћ у умеровању и ограничавању осећања називам ропством. Човек који је подложен осећањима нема моћ над собом.“

Спиноза сматра да смо у стању да образујемо идеју идеала људске природе. Међутим, жудња за остварењем једног идеала, сагледаног као будућег циља, обично је слабија од жудње за неком ствари која је присутна и проузрокује радост. Супротан робовању пасивним осећањима јесте живот разума, мудрог човека. То је живот врлине.

Човек који је подложен (пасивним) афектима нема моћ над собом. Разумети значи бити ослобођен од робовању осећањима. „Осећање које је страст престаје да буде страст чим образујемо његову јасну и разговетну идеју.“ Мржњу осећају они којима владају конфузне и неадекватне идеје. Мржња не може никад бити добра. Мржња се увећава међусобном мржњом, а љубављу може да буде угашена. Кад бих схватио однос свих људи према Богу, не бих осећао мржњу ни према једном од њих.

Најважнија функција духа јесте да сазна Бога. „Највеће добро духа је сазнање Бога, а највећа врлина духа је да сазна Бога.“ Што више схвата Бога, човек Га утолико више воли. Из сазнања Бога настаје радост или задовољство духа. Радост праћена идејом о Богу као вечном узроку јесте „интелектуална љубав према Богу“. Она је „сама Божија љубав којом Бог воли самог себе“. „Божија љубав према људима и интелектуална љубав духа према Богу јесте иста ствар.“

Само потпуно ослобађање од (временог) тела испуњава дух вечном љубави према Богу, дух постаје вечним и више га ништа не може одвојити од непосредне близине са Богом. Срећа која отуда потиче сама је врлина. За разлику од незналице, који је на разне начине мучен од спољних узрока, без мира у души, који живи без свести о себи, Богу и стварима, те чим престане његова патње престаје и он сам, „мудрац се у души једва узнемирује; свестан вечне нужности себе, Бога и ствари, никада не престаје да егзистира и увек има мирноћу своје душе.“

Што се тиче Спинозиног учења о моралу, треба истаћи да он нема намеру да изложи саветодавну, већ само аналитичку етику. Веран рационалистичком приступу

стварности, он каже: „Морал се мора заснивати на метафизици и на физици.“ Јер да би свој начин живота ускладио са добрим, човек треба поред свог бића да упозна и природу која га окружује. Спинозу занима морал који би човеку обезбедио не онострано спасење него радост сазнања.

Спинозина етика је сродна стоичкој. Заједнички им је идеал мудрог човека, као и веровање да сазнање штити мудрог човека од неприличног узнемиравања духа суоченог с ударцима судбине, те истрајавање на животу у складу са умом и на стицању врлине ради ње саме. Такође им је заједнички и детерминизам. Спиноза тврди да се осећамо слободним зато што не разумемо узроке наших поступака. Ако замислимо да је камену који пада подарена свест, он би могао да помисли како пада по сопственој вољи, јер не би видео узрок свог кретања; али он не би био слободан да не пада, чак и ако би замишљао да јесте.

Спинозино заступање апсолутног детерминизма доводи у питање могућност морала. Ако је наше понашање подређено апсолутној нужности, онда не бисмо били одговорни за њега. Иако је претендовао да на неутралан начин изложи учење о моралу, он није успео да се сасвим уздржи од поука како да човек постане моралан. Дакле, од човека ипак у извесној мери зависи да ли ће бити усмерен ка Богу или се предати страстима. Самим тим што је морално понашање крајњи домет људске природе, Спиноза морао да нађе места за људску слободу. Човек у извесном смислу може бити слободан зато што је део Бога, чија се слобода испољава у њему. Прави пут ка слободи је у приближавању бескрајном бићу, које се остварује сазнавањем његове савршене природе и нужних закона његовог деловања. Слобода се дефинише у најтешњој вези са нужношћу: слобода се не састоји у слободном декрету, већ у слободној нужности. Између човекове слободе, као највишег етичког идеала, и универзалне нужности, свуда присутне у природи, налази се људски разум.

Чим о једном афекту стекне јасан и разговетан појам, човек одмах престаје да трпи. Сва трпљења, све патње и несреће потичу од љубави према пролазним и променљивим стварима, која је увек последица неадекватног сазнања. Поседовање адекватног сазнања буди љубав према вечној и непроменљивој ствари, тј. Богу. И једино је та љубав чиста радост, слободна од сваке жалости.

Иако је тврдио да је склоност ка одржавању сопственог бића фундаменталан нагон, да је пожуда основ врлине, није заступао индивидуалистичко становиште. Његов монизам напротив води ка солидарности. Уколико људи живе тако што следе вођство разума, они се нужним начином слажу, будући да је оно што је добро за

људску природу такође добро за сваког појединца. Најкорисније за човека је оно што се слаже са његовом природом, а то је живот према вођству разума. Ко се труди да остале води помоћу разума, он то не чини силом, већ човечно и благо. Чим се постигне опште слагање разумних бића, који се удружују ради међусобног помагања и ради заједничког добра, човек тада постаје највиша вредност, па се може рећи: човек је човеку Бог.

За разлику од хришћанског учења, Спиноза сматра да скрушеност није врлина (јер не произилази из разума), баш као ни кајање (допушта да га прво победи зла пожуа а затим жалост). Али пошто људи не живе по заповестима разума, пошто маса може бити ужасна када се не боји, пророци су, с правом, препоручивали скрушеност, кајање и страхопоштовање.

Спиноза тврди да би моралност и религиозност ставио као врховну вредност чак и уколико дух не би био вечан. Он примећује да је већина људи морална и религиозна зато што се плаши оностране казне и нада се оностраној награди. Уколико не би веровали у оностраност, препустили би се страстима. Људи се уздржавају од рђавих дела углавном преко воље и неодлучно, као робови. Очекују да буду награђени за робовање божанским заповестима. За разлику од таквог становишта, Спиноза сматра да награда за морално поступање лежи у њему самом, а не негде изван њега. Блаженство није награда врлини, већ је блаженство само врлина. Ми не уживамо у блаженству зато што обуздавамо пожуа, него зато што смо десегли блаженство (интуитивним сагледавањем Бога, интелектуалном љубављу према Богу), у стању смо да обуздамо пожуа. Интелигенција, извор блаженства, појављује се у људској души и страсти ишчезавају.

Од колике важности је за Спинозу био проблем религије показује чињеница да је напустио рад на *Етици*, која је готово већ била завршена, да би се посветио писању *Теолошко-политичке расправе*, дела које представља манифест слободне мисли, исходиште верског и политичког либерализма.

Супротстављајући се огромном утицају цркве на државу, Спиноза тврди да слобода мисли не штети побожности и не угрожава мир у држави, већ се једино помоћу ње могу очувати мир у држави и сама побожност. За разлику од владајућег уверења да је Свето писмо богонадахнуто дело, он тврди да је Свето писмо историјски настало, људско дело. Одбијајући да се повинује Откривењу, које је за многе представљало неприкосновени онострани ауторитет, Спиноза тврди да је за

разумевање Светог писма довољно природно светло људског разума. Разум је за њега у свим сферама, па и религијској, једини ауторитет.

Као што се метод тумачења природе састоји у истраживању историје природе, тако и при проучавању Светог писма треба поћи од чињеница и сигурних начела. Важно је истаћи да је Спиноза први применио на Библији историјско-критички метод. Лишен страхопоштовања према светим списима, Спиноза самоуверено тврди да ако у Светом писму нађемо нешто што противречи природном разуму, можемо то слободно побијати, баш као што се не плашимо да побијемо Куран или Талмуд. Као врсан познавалац хебрејског језика, био је свестан проблема у тумачењу Старог завета, будући да су у хебрејском писму изостављени самогласници, да недостаје интерпункција, те је самим тим исувише простора остављено произвољности тумача.

Важно је истаћи да Спиноза раздваја филозофију и теологију, зато што оне имају опречне циљеве. Филозофија открива истинита сазнања, а теологија остварује послушност и покорност. Филозофија је усмерена на теоријско сазнање света, религија на човеков морални живот.

Што се тиче сведочанства пророка, Спиноза сматра да су она крајње сумњива у погледу истинитости и извесности. По њему, за пророковање није потребан савршен разум, већ само бујна машта. У доживљајима пророка преовлађују подаци чула, па се зато њихова сведочанства излажу у облику прича и загонетки, те су самим тим нејасна и неодређена. Откривење, узето у целини и појединостима, заправо је плод чулног сазнања, а не јасних и развојних појмова разума. Непоуздано је и води у заблуду, за разлику од разумског и интуитивног сазнања. Спиноза тврди да је на основу Светог писма немогуће стећи праву идеју о Богу, јер Бога пророк Исаија представља како седи, Данило га описује као старца одевеног у белу одећу, а Језекиљ као ватру. Мада већ одавно људима звучи сасвим прихватљив Спинозин захтев да се библијске приче о чудима одбаце, па су чак неки западни теолози, попут Бултмана, дошли на идеју да је неопходно демитологизовати Библију, у његово време такав захтев звучао је крајње провокативно, те је неизбежно наишао на гнушање јавности.

За разлику од оних који Свето писмо схватају дословно, Спиноза је сматрао да се смисао свега оног што је на представни начин изложено у Библији своди на то да се људи приволе моралном животу. По Спинози, целокупна религија откривења своди се на једноставна начела морала. Свођењем религије на морал он је био претача просветитељских мислилаца и Канта.

Свето писмо не треба тумачити као ствар истине. Оно је прилагођено схватању светине. Задатак му је да људе учини моралним а не ученим. Свето писмо је васпитна књига, која учи прост народ моралу, а непотребна је мудрима и ученима, који су у стању да моралне принципе сагледају у природној светлости људског разума.

Самом Спинози је био стран религиозни патос, а његовом интелектуализму свако верско осећање. Спиноза се није молио Богу, није посећивао храм, презирао је верске обреде. Пут ка моралу преко религије погодан је за обичне људе, а за учене је сигурније када се следи филозофија а не Христово учење. Отклањањем ирационалних примеса религије откривења долази се до религије разума. У *Теолошко-политичкој расправи* Спиноза је откривену религију, коју су створили пророци и апостоли, потпуно оспорио, стављајући високо изнад ње разумску религију.

Иако је поштовао Христа као човека обдареног истинском мудрошћу, као учитеља, као моралисту, штавише чак као највећег од свих филозофа, за Спинозу Христос је ипак само човек, никако Богочовек. Он одбацује мишљење оних који у Христу виде пророка, као што је случај у исламу, зато што пророчка порука наводно почива на уобразиљи, док су Христове поруке изражене „општим и истинитим појмовима“, и то целокупном људском роду, а не само Јеврејима. Он Христово васкрсење тумачи у алегоричком смислу. Спиноза Христу признаје божанску духовност, али пориче божанску телесност.

Љубав има истакнуту улогу не само у хришћанству него и код Спинозе. Сматра да се Свето писмо сажима у изреци „Љуби ближњег као самог себе“. Човеку не може бити ништа друго ближе и светије од другог човека. Притом није од никаквог значаја коју веру неко исповеда, само ако води исправан живот.

Што се тиче државе, Спиноза тврди да она треба да штити слободу филозофије, а религију да држи у границама. Црква мора бити потчињена држави.